

PREGLED CRNOGORSKE USMENE KNJIŽEVNOSTI

Aleksandar Radoman

The paper gives an analysis of the Montenegrin oral literature. The author presents an overview of the first traces of oral literary heritage in Montenegro, classifying it in terms of genre and analysing its individual segments. In addition to a number of issues related to genre, theme and motif, typological and other aspects of the Montenegrin oral literature, the author outlines the problem of a relationship between oral and written literature.

Opisujući u svojoj *Istoriji* političke i vojne prilike s kraja VI vijeka, u vrijeme vizantijskoga cara Mavrikija, hroničar Teofilakt Simokata donosi i prve vijesti o slovenskoj muzičkoj i usmenoknjiževnoj kulturi. Simokata svjedoči kako su careve štitonoše u blizini Herakleje uhvatili trojicu uhoda, Slovena, koji kod sebe nijesu imali nikakva oružja, a u prtljagu su nosili samo „kitare“. Vizantijski zatočenici tvrdili su da njihova zemlja ne zna za oružje te da im mir u kojem žive omogućava da sviraju „lire“, ne znajući za vojne trube.¹ Premda se u vjerodostojnost

¹ *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom I, Srpska akademija nauka, posebna izdanja, knjiga CCXLI, Vizantološki institut, knjiga 3, Naučna knjiga, Beograd, 1955, str. 111.

opisa slovenskoga načina života, u svijetlu onovremenih avaroslovenskih vojnih operacija na Balkanu, s pravom može sumnjati, Simokatino svjedočanstvo prvi je pouzdan trag slovenske muzičke tradicije. Nešto pozniji arapski izvori potvrđuju Simokatine navode i iz njih je razvidno da su Sloveni već u X vijeku koristili gusle. Zanimljivo je i to da je slovenska riječ *igrici* sve do XII stoljeća označavala profesionalne pjevače na mađarskome jeziku.² No, sve i da se u literaturi nijesu sačuvala pomenuta svjedočenja, bogatstvo južnoslovenskoga usmenoknjiževnog nasljeđa koje će u vrijeme romantizma, početkom XIX vijeka, zadiviti i velike duhove te epohe, svakako je moralo imati razvijenu predistoriju, tek sporadično fiksiranu zapisima usmenih pjesama.

Prvi takav zapis nije nastao na južnoslovenskim prostorima, već u južnoj Italiji. Boraveći u gradiću Đoja del Kole u pratnji napuljske kraljice Izabele del Balco, slabo poznati poznorenesansni pjesnik Rođeri de Pačienca zabilježio je 1. juna 1497. godine stihove bugarštica *Orao se vijaše nad Smederevom gradom*, koju su u sklopu proslave dočeka napuljske kraljice izveli Sloveni nastanjeni u okolini toga gradića. Izvođenju pjesme prethodio je cijeli ritual o kojem Pačienca piše s neskrivenom kulturološkom distancom opisujući plesove u parovima, pjevanje „romanci“, „gromko vikanje“ i kolo u kojem su se našli muškarci i žene, ali i dječaci, koji su „kružili okolo“ i „skačući kao koze“ pjevali riječi svoje pjesme. Stihove pjesme, kao i imena „Slovena“ koji su je pjevali, De Pačienca je pribilježio onako kako je umio, u skladu s talijanskom ortografijom, no, premda se na njegovo objavljivanje čekalo sve do 1977. godine,³ taj je zapis

² Vido Latković, „O pevačima srpskohrvatskih narodnih pesama do kraja XVIII veka“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, XX, Beograd, 1954, str. 188.

³ Miroslav Pantić, „Nepoznata bugarštica o despotu Đurđu i Sibanjanin Janku iz XV veka“, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, XXV, Novi Sad, 1977, str. 421–439.

dragocjen trag ranoga razvoja naše usmene književnosti. Budući da je pored mnoštva slovenskih imena koje je De Pačienca notirao, stajalo i jedno albansko,⁴ valjalo je razumjeti da su Sloveni iz okoline Đoja del Kole, svakako s prostora slovensko-albanskoga etničkog dodira, ponajprije iz srednjovjekovne Zete, što su novija otkrića natpisa na dvijema lokalnim crkvama i potvrdila, identifikujući jednog od tih naših najranijih pjevača kao „Braja Bjelopavlića“ iz „ponosne slovenske zemlje Zete“.⁵ Sama pjesma, odnosno njen fragment koji je De Pačienca pribilježio, pripada formi bugarštica,⁶ narodnih pjesama dugoga stiha koje pripadaju najstarijem sloju naše usmene epike. Bugarštice, sačuvane zahvaljujući primorskim, dubrovačkim i peraškim, zapisima XVII i XVIII vijeka,⁷ već su u XVIII vijeku prestale biti dio živoga usmenog pjevanja, ustuknuvši pred deseteračkim i osmeračkim usmenim pjesmama. Od Pačienčinoga zapisa, preko niza rukopisa i zapisivača u rasponu od XV do XIX vijeka, te zlatne ere naše usmene poezije čiji su vrhunci Vukove zbirke, pa sve do proučavanja Milmana Perija i Alberta Lorda tridesetih godina XX vijeka i savremenih folklorističkih izučavanja, crnogorska usmena književnost zavrijediće najprije status dominantnoga literarnog modusa, ali i dočekati trenutke pretrajalosti i imitativne jalovosti.

⁴ *Narodne pesme u zapisima XV–XVIII veka. Antologija*, izbor i predgovor dr Miroslav Pantić, drugo izdanje, Prosveta, Beograd, 2002, str. 31–32.

⁵ Božidar Šekularac, *Tragovi prošlosti Crne Gore*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1994, str. 267.

⁶ U književnoj historiografiji ipak nema saglasnosti po tom pitanju, pa Jovan Deretić iznosi pretpostavku da bi pjesma koju je Pačienca zabilježio mogla biti osmeračka epska pjesma. V. Jovan Deretić, *Istorija srpske književnosti*, četvrto izdanje, Prosveta, Beograd, 2004, str. 250–251.

⁷ V. *Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa*, sabrao i na svijet izdao Valtazar Bogišić, knjiga prva, s raspravom o „bugaršticama“ i s rječnikom, Beograd, 1878.

Premda su bugarštice⁸ najstarije zapisane naše epske pjesme, suženom tematsko-motivskom okosnicom vezanom za feudalni ambijent i protagoniste, a po svemu sudeći i feudalnoga porijekla,⁹ nemjerljivo širu sliku usmenoga književnog iskustva nude deseteračke epske pjesme.¹⁰ Pored zbirke koje je u prvoj polovini XIX vijeka publikovao vrijedni sakupljač i prvi folklorist s južnoslovenskih terena, Vuk Stefanović Karadžić,¹¹ a koje su obuhvatile znatno širi prostor, za crnogorsku folkloristiku važne su i zbirke Sima Milutinovića Sarajlije (1833. i 1837)¹² i Petra II Petrovića Njegoša (1845).¹³ Korpus usmenih epskih pjesama pribilježen u prvoj polovini XIX vijeka daje

⁸ Antologiju crnogorskih bugarštica priredio je Vojislav P. Nikčević. V. *Crnogorske bugarštice*, priredio dr Vojislav Nikčević, Biblioteka „Luča“, knj. 62, NIO „Pobjeda“, Titograd, 1979.

⁹ Svetozar Koljević, *Postanje epa*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Ogranak u Novom Sadu, Novi Sad, 1998, str. 47.

¹⁰ Najznačajnije antologije crnogorskih deseteračkih pjesama su: *Epska narodna poezija Crne Gore*, priredili dr Vido Latković i Jovan Čađenović, Biblioteka „Luča“, knj. 7, Grafički zavod, Titograd, 1964. i *Crnogorske epske pjesme raznih vremena*, priredio Radovan Zogović, Grafički zavod, Titograd, 1970.

¹¹ Poslije uspješnog objavljivanja dvije pjesmarice (1814. i 1815) Vuk je u Lajpcigu 1823. godine štampao drugu i treću knjigu *Srpskih narodnih pjesama*, 1824. publikovao je prvu knjigu, dok je četvrta knjiga izašla 1833. u Beču. Pored ovoga, tzv. Lajpciškoga izdanja, u nauci se kanonskim smatra i tzv. Bečko izdanje, odnosno posljednje izdanje koje je Vuk za života priredio (I knjiga 1841, II knjiga 1845, III knjiga 1846. i IV knjiga 1862).

¹² Simo Milutinović Sarajlija, *Pjevanija crnogorska i hercegovačka*, priredio Dobrilo Aranitović, NIO Univerzitetska riječ, Nikšić, 1990.

¹³ Petar II Petrović Njegoš, *Ogledalo srpsko*, bilješke i objašnjenja Novak Kilibarda, Biblioteka Patrimonium, knjiga II, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011.

jasnu sliku razvijene epske tradicije čiji su pjesnički vrhunci zabilježeni u pjesmama nekoliko Vukovih pjesnika-pjevača, u prvome redu Starca Milije¹⁴ i Tešana Podrugovića.¹⁵ Savremeni književni istoričar i ponajbolji poznavalac crnogorske usmene književnosti Novak Kilibarda taj korpus dijeli na dva repertoara: prvi, heterogene tematike, i drugi, o crnogorskim borbama protiv Osmanlija XVII–XIX vijeka.¹⁶ Prvome repertoaru pripadaju brojna ostvarenja zabilježena mahom u Vukovim zbirkama, a među njima ima i nekih koje su odjek drevnih i neodgonetljivih odnosa i sistema („Sveci blago dijele“, „Jovan i divski starješina“), usmena prerada apokrifa („Ognjena Marija u paklu“), neke, pak, trag žilavog otpora hristijanizaciji („Car Dukljan i Krstitelj Jovan“), a čak i u pjesmama herojske motivacije ili feudalne tematike, kakve su dominantne, nailazimo na relikte drevnih obreda. Takav je slučaj s pjesmom „Zidanje Skadra“, koju je Vuk zabilježio od crnogorskoga pjesnika-pjevača Starca Raška, a u čijoj je osnovici kult uzidiivanja žrtve u temelje grada, poznat u nekoliko balkanskih varijanti. Zanimljivo je da pored toga crnogorskog usmenoga svjedočanstva o žrtvi mlade Gojkovice, postoji i albanska verzija, u kojoj zazidana đevojka nosi ime same tvrđave – Rozafa. Obje verzije nadopunjene su predanjem o majčinom mlijeku koje teče niz zidine grada i koje daruje dojiljama mliječnost. Od znamenitih feudalnih porodica crnogorska usmena deseteračka epika pamti Mrnjavčevića i Crnojevića. Na prve, koje istorija vezuje za makedonske prostore, a epika za grad Skadar, odnosi se nekoliko antologijskih

¹⁴ Starac Milija, *Pjesme*, priredio Novak Kilibarda, Biblioteka Patrimonium, knjiga III, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.

¹⁵ Tešan Podrugović, *Pjesme*, priredio Adnan Čirgić, Biblioteka Patrimonium, knjiga IV, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.

¹⁶ Novak Kilibarda, *Istorija crnogorske književnosti*, knj. I, *Usmena književnost*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 175.

pjesama, poput „Zidanja Skadra“ i „Ženidbe kralja Vukašina“, kao i ciklus pjesama o Marku Kraljeviću, najrazvijeniji u opusu pjesnika-pjevača Tešana Podrugovića, dok je o Crnojevićima ispevana možda i najljepša pjesma ukupne južnoslovenske deseteračke epike, „Ženidba Maksima Crnojevića“, koju je Vuk Karadžić zabilježio od Starca Milije, pjesnika-pjevača iz Rovaca. Balšićima u crnogorskoj usmenoj epici nema ni pomena, no činjenica da se Mrnjavčevići vezuju za Skadar, prijestonicu Balšića, kao i pretpostavke historičara književnosti da se iza omiljenoga epskog junaka Strahinića Bana krije historijska ličnost Đurđa Stracimirovića Balšića,¹⁷ možda čuvaju sećanje na tu znamenitu vladarsku dinastiju. Prvome repertoaru pripadaju i poznija ostvarenja bjelopoljskoga pjesnika-pjevača Avda Međedovića, posljednjega izdanka autentičnoga, neimitativnog epskog pjesništva, čiji je opus, a u prvome redu obimna epska pjesma, gotovo ep, „Ženidba Smailagić Meha“,¹⁸ harvardskim homerolozima Albertu Lordu i Milmanu Periju poslužila za ubjedljivo razrješenje homerskoga pitanja. Drugome repertoaru pripadaju pjesme za koje je još Karadžić primijetio da je u njima „više historije nego poezije“, a koje prate crnogorski otpor Osmanlijama u rasponu od nekoliko vjekova. Te su pjesme imale prije svega mobilizatorsku ulogu, no počesto su i slika društveno-ekonomskih prilika u stiješnjenosti, ali nepokornoj Crnoj Gori. Nastajale mahom neposredno nakon kakvoga događaja, često i lokalnoga karaktera, pjesme toga repertoara zapravo su epske hronike s dominantnim motivima sukoba na granici i tzv. „udara na ovce“. Glavni junaci tih pjesama historijski su poznate ličnosti, poput, Nikca od Rovina,

¹⁷ Radmila Pešić & Nada Milošević-Đorđević, *Narodna književnost*, Trebnik, Beograd, 1996, str. 24.

¹⁸ Zlatan Čolaković: *Epika Avda Međedovića. Kritičko izdanje, knj.1. Ženidba Smailagić Meha*, Almanah, Podgorica, 2007.

Lazara Pecirepa, Batrića Perovića, Petra Boškovića, Vuka Lopušine... Poseban krug pjesama pjeva o četovanju i borbama s Osmanlijama u Boki, đe su glavni protagonisti Bajo Pivljanin i Harambaša Limo.

Dok su neizbježan pratilac deseteračkih epskih pjesama bile gusle, osmeračke pjesme pjevale su se uglavnom u kolu. Proučavaoci našega usmenog nasljeđa uglavnom su saglasni da bi osmeračke epske pjesme mogle biti prelazna forma, od starijih bugarštica, s kojima dijele tematiku i jezik ka deseteračkim pjesmama, kojima su bliske po metrici. Često vezane za svadbene obrede, te su pjesme nerijetko sadržale i ljubavno-erotske motive, poput pjesme koju je zabilježio Mićun M. Pavićević, „Lov lovio Malisore / pokraj Skadra i Bojane“.¹⁹

Lirska usmena poezija, sinkretičke prirode, kompleksnijega repertoara i razuđenijega stiha, vezana za obrednu ili kakvu drugu ulogu iz svakidašnjega života, redovno srasla s melodijom koja je prati, ostavila je snažan trag u crnogorskome usmenoknjiževnom iskustvu.²⁰ Lirske pjesme zabilježene su već u peraškim rukopisima Nikole Burovića (kraj XVII vijeka) i Nikole Mazarevića (1785), da bi u prvoj knjizi Vukove zbirke usmenih pjesama (1824) dobile reprezentativni antologijski obol. Osnovna podjela usmene lirike u književnoj historiografiji je definisana njihovom namjenom, tako da se razlikuju: *obredne i običajne pjesme, pjesme o radu i uz rad, vjerske pjesme, ljubavne pjesme i porodične pjesme*.²¹ Ako se i u usmenoj našoj

¹⁹ Mićun M. Pavićević, *Narodne pjesme. Crna Gora i Dukadin*, Zagreb, 1935.

²⁰ Antologiju crnogorske lirske poezije priredila je Jelena Šaulić. V. *Lirska narodna poezija Crne Gore*, priredila dr Jelena Šaulić, Biblioteka „Luča“, knj. 13, Grafički zavod, Titograd, 1965.

²¹ Vido Latković, *Narodna književnost*, I, priredile Radmila Pešić & Nada Milošević-Đorđević, Naučna knjiga, Beograd, 1975, str. 150.

lirici, kao i u epici, mogu prepoznati elementi srastanja istorije i mitologije, liriku dodatno definiše snažno pagansko ošćećanje života,²² kako je to primijetio još Vladan Nedić. Ilustrativan primjer te Nedićeve opaske nalazimo u koledarskoj pjesmi o Bijelome Vidu, pjevanoj uoči Božića, u koju su se slili drevni prethrišćanski obredi u vezi s kultom plodnosti i dolaskom sunca, s konkretnim istorijskim okolnostima otpora Osmanlijama i Ugrima. Koledarske pjesme, s elementima karnevalskoga rituala, poznate i kod drugih slovenskih naroda, relikv su drevnih, paganskih shvatanja i običaja. Sličnoga su karaktera i spasovske pjesme, koje je Vuk Karadžić pribilježio u Budvi i koje su pjevane na Spasovdan, kad bi narod izlazio na brdo Spas i na „Vilinu guvnu“ započinjao kolo koje su pratile obredne, spasovske pjesme čiji su protagonisti mitska bića vile, zmajevi, sunčeva sestra, koliko i junaci i đevojke iz stvarnoga života. Sam običaj ritualnoga izlaženja na brdo koje je Vuk Karadžić zabilježio u Budvi, ima svoje paralele i u drugim crnogorskim krajevima, kakav je slučaj s iznošenjem krsta Sv. Vladimira, prvoga dukljanskog sveca, na brdo Rumiju na Trojičindan ili sličan obred notiran na Lovćenu. Nema sumnje da se drevna paganska tradicija sačuvala nominalnim prilagođavanjem hrišćanstvu, odnosno vezivanjem obreda za hrišćanske svece i unošenjem pojedinih elemenata hrišćanske tradicije. Pagansku drevnost zasvjedočuju i mitološke pjesme, čiji je najveći broj Vuk zabilježio u Boki Kotorskoj. U tim pjesmama mitska bića, vile, zmajevi, nebeska tijela, imaju antropomorfna svojstva i mističan uticaj na ljudsku sudbinu. Jedna od njih, „Ižeden ovčar“, u pastirsku atmosferu uvodi motiv sinoubistva, daleki odjek obrednih žrtvovanja. Dok su svatovske pjesme i počasnice vezane za slavljeničke i vedre trenutke iz života, tužbalice, kao najintimnija lirska forma, relikv su

²² Novak Kilibarda, isto, str. 31.

drevnog kulta mrtvih. Za razliku od ostalih lirskih usmenih pjesama, tužbalice sadrže snažnu individualnu notu, uokvirenu ustaljenom metričkom formom, stihovima formulama i jednoličnom, tužnom melodijom. Karakteristična za prostor patrijarhalne kulturne zone (Crna Gora, Hercegovina, Dalmacija), tužbalica, najčešće u osmercu, s osobenim četvorosložnim pripjevom, sadrži pohvalu i spomen pokojniku, nerijetko i obraćanje i poziv na povratak iz zagrobnoga života. Upotreba stilskih figura, osobito poređenja, metafore i metonimije, nigđe kao u tim pjesmama ne pokazuje raskoš i stilsku izgrađenost usmenoknjiževnoga repertoara. Za prikupljanje tužbalica osobite zasluge pripadaju Rišnjani Vuku Vrčeviću,²³ saradniku Vuka Karadžića, a znatan korpus prikupio je i Novica Šaulić između dva svjetska rata. Pored Crnogorskoga primorja đe se postojanje usmenih lirskih formi može kontinuirano pratiti u izvorima XVII–XIX vijeka, za taj vid usmenoga iskaza posebno pogodno tlo bili su crnogorski kontinentalni gradovi pod osmanskom vlašću. Dok je u krajiškim gradovima, poput Nikšića, bila razvijenija muslimanska epika, u gradskim središtima udaljenijim od crnogorsko-osmanske granice, kao što su Podgorica, Pljevlja, Berane, Bijelo Polje, Plav, Rožaje i Gusinje, razvijala se osobena forma ljubavne lirске pjesme – sevdalinka.²⁴ Sevdalinka (arap. sawda

²³ Vuk Vrčević, *Tužbalice*, priredio Danilo Radojević, Biblioteka Patrimonium, knj. I, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011. Antologije tužbalica priredili su Branko Banjević i Novak Kilibarda. V. *Polje jadikovo. Antologija crnogorskih narodnih tužbalica*, priredio Branko Banjević, Biblioteka „Luča“, knj. 32, Grafički zavod, Titograd, 1971; *Puti nedohodi. Antologija tužnih pjesama*, priredio Novak Kilibarda, NIO Univerzitetska riječ, Nikšić, 1988.

²⁴ V. Husein Bašić, *Usmena lirika Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije. Antologija*, Almanah, Podgorica, 2003.

= crna žuč) je šetna, ali i erotična lirski pjesma, vezana za kolorit zatvorenih patrijarhalnih sredina. Nerijetki su u njoj intimni, ispovijedni momenti, prožeti ojećanjem bezizlaznosti i kobnih navještaja ljubavne situacije. Kao specifična forma muslimanske gradske lirike, sevdalinke su vremenom iskoračile iz svojih prvobitnih sociokulturnih koordinata i postale živim i trajnim usmenoknjiževnim i muzičkim nasljeđem crnogorskih gradskih sredina. Podgoričke sevdalinke „Sejdefu majka buđaše“, „Puče puška ledenica“, „Adžamijo, kukala te majka“ ili pljevaljska „Po Taslidži pala magla“ danas su neizostavni dio kulturnoga identiteta tih gradskih sredina, a u nekim domenima i njihov znak prepoznavanja.

Na prijelazu između epske i lirski usmene poezije nalaze se balade, narativne pjesme s izraženim lirskim i dramskim elementima. Najpoznatija balada s južnoslovenskih prostora, *Hasanaginica*, koju je 1774. godine objavio Alberto Fortis, zaslužna je što je južnoslovenska usmena epika krajem XVIII i početkom XIX vijeka dospjela u centar interesovanja učenih evropskih krugova. Kobna predodređenost junaka *Hasanaginice*, naracija u funkciji osvjetljavanja dramskoga karaktera, okovanog lirskim raspoloženjima i neumitnim sudbinskim razrješenjem, dostojan su reprezent balade kao forme, kako u južnoslovenskom, tako i u širem evropskom književnom kontekstu.

Usmena proza zahvata širok spektar literarnih formi: basne, bajke, legende, novele, šaljive priče, ratničko-patrijarhalne anegdote, te sitnije tvorevine, poput zagonetki, poslovice i poslovičnih pitalica.

Crnogorske usmene basne, kao vrsta alegorične poučne priče u kojima se životinje ponašaju kao ljudi, obiluju internacionalnim motivima, a tipološki se razvrstavaju na one realističko-humorističkoga smjera i basne s izraženijom alegorijskom funkcijom. I pored velikoga duga dujoj tradiciji evropske moralne poučne priče (Ezop, La Fonten, Krilov), a sasvim vjerovatno i

dalekoistočnim uticajima (srednjovjekovni slovenski kodeks *Stefanit i Ihnilat* djelimična je prerada *Pančatantré*), crnogorske usmene basne, odražavaju, kako veli Radoje Radojević, „način mišljenja i sistem moralnih vrijednosti Crnogoraca“.²⁵

Crnogorske usmene bajke, čije je najbolje primjere zabilježio Vuk Karadžić, a antologijski ih priredio i publikovao Radoje Radojević, kao priča fantastične sadržine i širokoga kruga tema, u znatnoj su mjeri, kao i basne, prožete internacionalnim motivima, prije svih onim antičke provenijencije.²⁶ Bajka *Divljan*, na primjer, tematski je povezana s Homerovom *Odisejom*, odnosno motivom Odisejeva boravka u pećini jednogookog diva Polifema. Svijet bajki je jednodimenzionalan i u njemu natprirodna bića (zmajevi, aždaje, divovi, vile) i ovozemaljske pojave funkcionišu kao skladna cjelina, a fluidne dimenzije prostora i vremena ne izazivaju čuđenje. Crnogorske usmene bajke, pored sve srodnosti s bajkama drugih naroda, ipak karakteriše izvjesna realističnost. Pored toga, bajke su pouzdan čuvar starih mitoloških iskustava, hrišćanskih nanosa, etičkih obilježja, običajnih regula i drugih društveno-istorijskih specifičnosti crnogorskoga naroda. Vrhunce jezičko-stilske i tematsko-kompozicione uspjelosti crnogorske usmene bajke dostižu naslovima *Baš-Čelik*, *Međedović*, *Čudotvorni nož*, *Tica đevojka*, *Đevojka brža od konja*, *Lijek od mađija*...

Crnogorske usmene legende,²⁷ nastajale iz potrebe da se objasni neka pojava u prirodi, životu ili istoriji, prepletene s

²⁵ *Kad je sve zborilo. Crnogorske narodne basne*, izbor Radoje Radojević, predgovor i pogovor Danilo Radojević, Biblioteka „Luča“, knj. 61, NIO Pobjeda, Titograd, 1979, str. 47.

²⁶ *Vatra samotvora. Antologija crnogorskih narodnih bajki*, priredio Radoje Radojević, Biblioteka „Luča“, knj. 49, NIP Pobjeda, Titograd, 1976, str. 16.

²⁷ *Vilina gora. Antologija crnogorskih legendi*, priredio Radoje Radojević, Biblioteka „Luča“, knj. 33, Grafički zavod, Titograd, 1971.

oblicima legendarne priče i etiološkoga predanja,²⁸ mogu se podijeliti u dva korpusa: legende o postanku mjesta i legende o ličnostima, premda se te dvije vrste često prepliću. Najstarijim slojevima legendi svakako se mogu smatrati one o postanku primorskih gradova, drevnih grčkih kolonija Kotora, Ulcinja i Budve. Te su legende čvrsto povezane s antičkim mitom. Prema jednoj od njih, Kotor su osnovali Kolhiđani, nakon završetka poćere za Jasonom koji im je oteo zlatno runo. Za mit o Argonautima vezana je i legenda o postanku Ulcinja, „osnažena“ i etimologijom (Kolhinium, Olhinium, Olcinium, Dulcinium, Ulcinium...). Po jednom fragmentu Filona, koji navodi Stefan Vizantinac, Budvu je osnovao tebanski kralj Kadmo, koji je nakon što je proćeran iz Tebe, zajedno sa ženom Harmonijom, stigao na volovskim kolima u zemlju Enheleja i pomogao im da savladaju sušedne Adrijeje, nakon čega je proglašem kraljem Ilirika. I ta je legenda „podržana“ etimologijom, pa se ime Budve izvodi od riječi vo (grč. buo = vo).²⁹ Za legendu o Kadmu vezan je i kult zmije, snažno ukorijenjen u ilirskoj tradiciji. Naime, po legendi, Kadmo je u mladosti ubio zmiju boga rata Aresa zbog čega je od bogova kažnjen i u starosti pretvoren u zmiju, baš kao i njegova žena Harmonija. Njihova sina Iliriosa, mitskoga rodonačelnika ilirskoga roda, prema starogrčkoj legendi koju je zapisao Apolodor, zmija je obavila čim je rođen, „prenijevši tako u njega svoju magičnu moć“.³⁰ Kult zmije, po svjedočenju brojnih etnologa, snažno je impregniran u svijest crnogorske patrijarhalne zajednice, a do

²⁸ Snežana Samardžija, *Oblici usmene proze*, Službeni glasnik, Beograd, 2011, str. 273.

²⁹ V. Radoje Radojević, „Crnogorske legende“, *Studije i ogledi iz mon-tenegristike*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 48.

³⁰ Aleksandar Stipčević, *Iliri. Povijest, život, kultura*, Školska knjiga, Zagreb, 1989, str. 15.

današnjih dana očituje se u vjerovanjima o zmiji čuvarući čije bi ubijanje donijelo nesreću domu ili onome o velikoj sreći koja čeka dijete koje zmija obavije u kolijevci.³¹ Motiv preobražaja ljudi u zmiju, odnosno zmija u ljude, sriječemo u dvijema deseteračkim pjesmama i dvijema bajkama istovjetnoga naslova, *Zmija mladoženja*, koje je zapisao Vuk Karadžić. I legende o ilirskoj kraljici Teuti i njenoj prijestonici Risnu dio su najarhaičnijih slojeva naše usmenosti. Pored tih legendi, starobalkanskoga porijekla, koje svjedoče o starini i kompleksnosti duhovnoga nasljeđa Crnogoraca, postoji prilično razuđen korpus usmenih legendi o vladarima, gradovima, vilama, čudesnim vodenim bićima i duhovima (đini, šeni), ljudima natprirodnih ili specifičnih svojstava (domišljani, zduvači, tenci, divovi, psoglavi, ungrevi, vještice, möre), svecima, đavolu, skrivenom blagu, raji i paklu... Jedan od prvih istraživača crnogorskoga duhovnog nasljeđa Pavel Apolonovič Rovinski primijetio je da je crnogorski pogled na svijet oslonjen na realizam i „uporedo s tim, bogatu fantaziju, punu likova živih i jarkih, no ne čudovišnih“.³² Rovinski bilježi i neobično prisustvo „đavola“ u svakodnevnome životu Crnogoraca – od cijeloga kruga legendi do svakidašnjih uzrečica (poput čak „đavolu hvala“). Lik đavola u crnogorskoj usmenoj književnosti supstituisan je likom cara Dukljana. Car Dukljan je zao duh, suprotan bogu, no on je istovremeno i istraživač, pobunjenik, izumitelj koji ljudima daje pronalaskе bez kojih bi teško mogli živjeti. U stalnoj borbi i nadigravanju sa svecima on je često žrtva prevare, a svakako simbol uzaludnoga otpora, pa je očita naklonost usmenoga pripovjedača prema tome liku. Ako se u njegovu imenu i sačuvalo neko mutno šećanje na cara

³¹ Pavel Apolonovič Rovinski, *Etnografija Crne Gore*, tom II, CID, Podgorica, 1998, str. 326.

³² Citat prema: Radoje Radojević, isto, str. 57.

Dioklecijana, car Dukljan je zapravo blizak tipu boga tame iz dualističkoga mita kakav sriječemo u vavilonskoj, iranskoj i estonskoj tradiciji.³³ Od srednjovjekovnih vladara u crnogorskim usmenim legendama poseban trag ostavio je Ivan Crnojević. Boraveći tridesetih godina XIX vijeka u Crnoj Gori, Vuk Karadžić je zatekao živo narodno predanje o Ivanu, odnosno Ivan-begu Crnojeviću, „kao da je juče bio“.³⁴ Detaljnije pišući o kultu Ivana Crnojevića Novosađanin Emil Čakra sredinom XIX vijeka bilježi da kad grom zagrmi Crnogorci kažu da se Ivan rasrdio, da se kunu dušom prađeda Iva, te da je Rijeka Crnojevića postala od suza koje je Ivan prolio gledajući muke svojega naroda.³⁵ Francuz Rober Siprijan zapisao je legendu da Ivan nije umro već se povukao u pećinu ispod svoje nekadašnje prijestonice Oboda, đe spava na krilu vila koje će ga kad za to dođe vrijeme probuditi „da svojim ljubljenim Crnogorcima povрати Kotor i plavo more“.³⁶ Brojni toponimi i topografske legende, koje je u novije vrijeme objedinio Vukić Pulević,³⁷ potvrđuju snažno prisustvo kulta Ivana Crnojevića na cijeloj teritoriji današnje Crne Gore. Baš kao i bajke i basne, i crnogorske usmene legende znatno duguju fondu internacionalnih motiva, što je vidljivo, recimo, u jednoj od najrazvijenijih topografskih legendi *Srećan san*, čije motivske paralele pronalazimo još u

³³ Radmila Pešić & Nada Milošević-Đorđević, isto, str. 73.

³⁴ Vuk Karadžić, *O Crnoj Gori. Razni spisi*, priredio Golub Dobrašinović, Sabrana dela Vuka Karadžića, knj. 18, Prosveta, Beograd, 1972, str. 138.

³⁵ Citirano prema: Živko Andrijašević, „Politička upotreba tradicije Crnojevića u XVIII i XIX vijeku“, *Crnojevići. Značaj za crnogorsku državu i kulturu. Zbornik*, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2010, str. 38.

³⁶ *Vilina gora. Antologija crnogorskih legendi*, priredio Radoje Radojević, Biblioteka „Luča“, knj. 33, Grafički zavod, Titograd, 1971, str. 75.

³⁷ V. Vukić Pulević, *Crnogorske onomastičke studije*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, 693–717.

1001 noći. Posebnu formu legendi čine u Crnoj Gori veoma razvijena porodična ili plemenska predanja. U formi u kojoj su doprla do nas kroz zapise brojnih etnologa druge polovine XIX i prve polovine XX vijeka, uz natrone ideoloških projekcija vremena u kojem su zapisana, ta predanja ipak su vrijedna riznica arhaičnih vjerovanja i odnosa, etničkih miješanja i običajnih kodeksa. Ona su i dragocjen trag specifičnoga amalgama karakterističnog za patrijarhalni prostor Crne Gore i ševerne Albanije, koji se očituje kako u folklornim, običajnim i etičkim sličnostima, tako i u predanju o zajedničkome porijeklu pojedinih plemena. Prema jednome od tih predanja, od braće Hota, Krasna, Pipa, Vasa i Ozra, porijeklo izvode dva albanska i tri crnogorska plemena: Hoti, Krasnići, Piperi, Vasojevići i Ozrinići.

Usmene novele, kojima je u crnogorskoj folkloristici posebnu pažnju posvetio Danilo Radojević,³⁸ donose motive i ambijent svakodnevnoga života, s tipskim karakterima domišljatih ljudi, zlih žena, snalažljivih kradljivaca i često suprotstavljenim parovima: pravičan i zao, tvrdica i darežljivac, nemilosrdna svekrva i milostiva snaha... Posebnu grupu čine šaljive priče, anegdotskoga karaktera, u kojima se neki svakidašnji događaj razvija dijaloškim postupkom, a razrješava duhovitom poentom. Likovi šaljivih priča predstavnici su određenih socijalnih ili etničkih grupacija: pop, kaluđer, trgovac, turčin, Ciganin, latinin...³⁹ Posebno su popularne šaljive priče čiji su protagonisti Nasradin hodža, Ero ili Vuk Dojčević.

Za crnogorsku usmenu književnost od osobitoga je značaja ratničko-patrijarhalna anegdota. Jednostavne, zbijene fabule s poentom koja redovno ima etičku dimenziju i vaspitnu funkciju,

³⁸ *Potopno vrijeme. Crnogorske narodne priče*, izbor Radoje Radojević i dr Danilo Radojević, predgovor i napomene dr Danilo Radojević, Biblioteka „Luča“, knj. 67, NIO Pobjeda, Titograd, 1982.

³⁹ Novak Kilibarda, isto, str. 202.

taj tip anegdote na najbolji način reprezentuje stanje duha i potrebe patrijarhalne zajednice.⁴⁰ U krugu popularnih anegdota o narodnome pametaru Suli Radovu, istina, može se naći i podosta internacionalnih motiva, no autentičnost didaktičkoga usmjerenja ratničko-patrijarhalne anegdote time nije narušena. Karakteriše je i znatna istoričnost s uvijek jasno naznačenim pojedincem na koga se odnosi, te čvrsto izgrađen sistem narodnoga etosa. *Primjeri čojstva i junaštva* Marka Miljanova Popovića paradigmatična su zbirka crnogorskih ratničko-patrijarhalnih anegdota.

Sitnije književne tvorevine, u koje književna historiografija svrstava poslovice, zagonetke te poslovične pitalice, neizostavan su i bogat segment crnogorskoga usmenoknjiževnog nasljeđa.⁴¹

Odnosu između usmene i pisane književnosti u crnogorskoj književnoj historiografiji nije posvećeno dovoljno prostora. Istina, dobro su izučeni usmenoknjiževni nanosi u djelima klasi-ka XIX vijeka, Petra II Petrovića Njegoša⁴² i Stefana Mitrova Ljubiše,⁴³ čiji se literarni prosede i izgrađivao s dominantnim osloncem na usmenu baštinu, no pitanje interferenci za period

⁴⁰ Antologiju crnogorskih anegdota priredio je Radosav Medenica. V. *Crnogorske narodne anegdote*, priredio Radosav Medenica, Biblioteka „Luča“, knj. 20, Grafički zavod, Titograd, 1967.

⁴¹ Antologijski izbor crnogorskih poslovice i izreke priredio je Niko S. Martinović. V. *Evandjelje po narodu. Crnogorske narodne poslovice i izreke*, priredio dr Niko S. Martinović, Biblioteka „Luča“, knj. 25, Grafički zavod, Titograd, 1969.

⁴² V. Vojislav P. Nikčević, *Mladi Njegoš. Pjesnikovi putevi ka sintezi*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011; Jovan Deretić, *Kompozicija Gorskog vijenca*, Oktoih, Podgorica, 1996.

⁴³ V. Dr Božidar Pejović, *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*, Svjetlost, Sarajevo, 1977; Milorad Nikčević, *Njegoš i Ljubiša. Uticaji i paralele*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011.

do XIX vijeka tek je sporadično istraživano.⁴⁴ Već u najstarijim poznatima pisanim spomenicima crnogorske književnosti, poput *Andreacijeve povelje* s početka IX vijeka, *Žitija Sv. Vladimira* iz XI i *Kraljevstva Slovena*, odnosno *Ljetopisa Popa Dukljanina*, iz sredine XII stoljeća, prepoznamo uočljive tragove usmene tradicije. Središnji dio *Andreacijeve povelje* zapravo je tipični obrazac srednjovjekovne vite ili legende o svetoj djevici, sa snažnim elementima lokalne tradicije. O uticaju usmene književnosti na srednjovjekovnu hroniku *Kraljevstvo Slovena*, i njen sastavni dio svetačko žitije kneza Vladimira, u nauci postoje oprečna mišljenja, no relikte usmenosti van svake sumnje možemo pronaći u topografskim legendama koje hronika sadrži, poput one o ostrvu Radoslavljev kamen, kraj Lastve (današnji Petrovac), koje je dobilo ime po kralju Radoslavu, što je na tom ostrvu našao utočište bježeći pred početkom vojske njegova sina Časlava, ili one o lokalitetu Božja milost, nazvanom tako nakon što je u jeku borbe s vizantijskom vojskom Gojislav, u neviđelici, nasrnuo na svojega oca kralja Vojislava i u posljednjem trenutku prepoznao njegov glas. Jedno crničko predanje o knezu Vojislavu, notirano krajem XIX vijeka, samo je potvrda žilavoga opstajanja usmenog predanja. Iako zabilježena kao srednjovjekovno žitije, nema sumnje da je i fabula o dukljanskome knezu Vladimiru i makedonskoj princezi Kosari morala živjeti u formi legende. Potvrđuje to, uostalom, i kult Sv. Vladimira, sačuvan do današnjih dana, ali i onomastički tragovi. Nije u dovoljnoj mjeri izučen ni odnos srednjovjekovnoga romana i naše usmene epike, a tipske paralele između likova kakvi su junak vizantijskoga epa Digenis Akrita, slovenskome

⁴⁴ U novije vrijeme time se iscrpnije bavio Vladimir Vojinović u radu „Uticaj oblika usmene na pisanu crnogorsku književnost“, *Lingua Montenegrina*, br. 9, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 201–224.

svijetu poznatog preko prozne prerade nastale najvjerojatnije u Duklji, i naš Marko Kraljević, jedva da su i uočene.⁴⁵ Tragove međusobnog uticaja usmene i pisane književnosti nude nam i barokni tekstovi Timoteja Cizile, Andrije Zmajevića, Julija Balovića i dr, a osobito bokeljske i peraške pjesmarice XVII i XVIII vijeka, u kojima se jedne kraj drugih, a često i nerazlučive jedne od drugih, javljaju usmene lirske pjesme i pjesme nepoznatih autora. Tako, recimo, ljubavnu lirsku pjesmu „Cigančica vodu gazi“ iz Mazarovićeve zbirke, srijećemo gotovo stotinu godina kasnije u preradi Branka Radičevića.⁴⁶ Nasuprot tome, pjesmu „Još ne sviće bijela zora“ koju je u svojoj knjizi *Misli i popijevke* objavio Miroslav Zanočić 1785. godine, danas znamo u tek neznatno izmijenjenoj formi kao usmenu pjesmu. Književno djelo Petra II Petrovića Njegoša i Stefana Mitrova Ljubiše najbolje je svjedočanstvo u kojoj je mjeri usmena književnost i kultura bila utisnuta u duhovni život Crnogoraca, ali i moćna potvrda izrastanja vrhunskih ostvaranja pisane književnosti iz usmenoknjiževnih osnova.

⁴⁵ Radoslav Rotković, *Istorija crnogorske književnosti*, knj. II, *Crnogorska književnost od početaka pismenosti do 1852*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 76.

⁴⁶ R(adoslav). Ro(tković), „Usmena književnost“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 3, CRN – Đ, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb, 1984, str. 128.

Bibliografija

- Andrijašević, Živko: „Politička upotreba tradicije Crnojevića u XVIII i XIX vijeku“, *Crnojevići. Značaj za crnogorsku državu i kulturu. Zbornik*, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2010.
- Bašić, Husein: *Usmena lirika Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije. Antologija*, Almanah, Podgorica, 2003.
- Čolaković, Zlatan: *Epika Avda Međedovića. Kritičko izdanje, knj. 1. Ženidba Smailagić Meha*, Almanah, Podgorica, 2007.
- *Crnogorske bugarštice*, priredio dr Vojislav Nikčević, Biblioteka „Luča“, knj. 62, NIO „Pobjeda“, Titograd, 1979.
- *Crnogorske epske pjesme raznih vremena*, priredio Radovan Zogović, Grafički zavod, Titograd, 1970.
- *Crnogorske narodne anegdote*, priredio Radosav Medenica, Biblioteka „Luča“, knj. 20, Grafički zavod, Titograd, 1967.
- Deretić, Jovan: *Istorija srpske književnosti*, četvrto izdanje, Prosveta, Beograd, 2004.
- Deretić, Jovan: *Kompozicija Gorskog vijenca*, Oktoih, Podgorica, 1996.
- *Epska narodna poezija Crne Gore*, priredili dr Vido Latković i Jovan Čadenović, Biblioteka „Luča“, knj. 7, Grafički zavod, Titograd, 1964.
- *Evandjelje po narodu. Crnogorske narodne poslovice i izreke*, priredio dr Niko S. Martinović, Biblioteka „Luča“, knj. 25, Grafički zavod, Titograd, 1969.
- *Kad je sve zborilo. Crnogorske narodne basne*, izbor Radoje Radojević, predgovor i pogovor Danilo Radojević, Biblioteka „Luča“, knj. 61, NIO Pobjeda, Titograd, 1979.
- Karadžić, Vuk: *O Crnoj Gori. Razni spisi*, priredio Golub Dobrašinić, Sabrana dela Vuka Karadžića, knj. 18, Prosveta, Beograd, 1972.

- Kilibarda, Novak: *Istorija crnogorske književnosti*, knj. I, *Usmena književnost*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.

- Kilibarda, Novak: *Studije i ogledi o crnogorskoj usmenoj književnosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.

- Koljević, Svetozar: *Postanje epa*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Ogranak u Novom Sadu, Novi Sad, 1998.

- Latković, Vido: „O pevačima srpskohrvatskih narodnih pesama do kraja XVIII veka“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, XX, Beograd, 1954.

- Latković, Vido: *Narodna književnost*, I, priredile Radmila Pešić & Nada Milošević-Đorđević, Naučna knjiga, Beograd, 1975.

- *Lirska narodna poezija Crne Gore*, priredila dr Jelena Šaulić, Biblioteka „Luča“, knj. 13, Grafički zavod, Titograd, 1965.

- Milutinović Sarajlija, Simo: *Pjevanija crnogorska i hercegovačka*, priredio Dobrilo Aranitović, NIO Univerzitetska riječ, Nikšić, 1990.

- *Narodne pesme u zapisima XV–XVIII veka. Antologija*, izbor i predgovor dr Miroslav Pantić, drugo izdanje, Prosveta, Beograd, 2002.

- *Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa*, sabrao i na svijet izdao Valtazar Bogišić, knjiga prva, s raspravom o „bugarštica-ma“ i s rječnikom, Beograd, 1878.

- Nikčević, Milorad: *Njegoš i Ljubiša. Uticaji i paralele*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011.

- Nikčević, Vojislav P: *Mladi Njegoš. Pjesnikovi putevi ka sintezi*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011.

- Pantić, Miroslav: „Nepoznata bugarštica o despotu Đurđu i Sibirjanin Janku iz XV veka“, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, XXV, Novi Sad, 1977.

- Pavićević, Mićun M.: *Narodne pjesme. Crna Gora i Dukađin*, Zagreb, 1935.

- Pejović, Dr Božidar: *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*, Svjetlost, Sarajevo, 1977.

- Pešić, Radmila & Milošević-Đorđević, Nada: *Narodna književnost*, Trebnik, Beograd, 1996.

- Petrović Njegoš, Petar II: *Ogledalo srpsko*, bilješke i objašnjenja Novak Kilibarda, Biblioteka Patrimonium, knjiga II, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011.
- Podrugović, Tešan: *Pjesme*, priredio Adnan Čirgić, Biblioteka Patrimonium, knjiga IV, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.
- *Polje jadikovo. Antologija crnogorskih narodnih tužbalica*, priredio Branko Banjević, Biblioteka „Luča“, knj. 32, Grafički zavod, Titograd, 1971.
- *Potopno vrijeme. Crnogorske narodne priče*, izbor Radoje Radojević i dr Danilo Radojević, predgovor i napomene dr Danilo Radojević, Biblioteka „Luča“, knj. 67, NIO Pobjeda, Titograd, 1982.
- Pulević, Vukić: *Crnogorske onomastičke studije*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.
- *Puti nedohodi. Antologija tužnih pjesama*, priredio Novak Kilibarda, NIO Univerzitetska riječ, Nikšić, 1988.
- Radojević, Radoje: „Crnogorske legende“, *Studije i ogledi iz montenegriskog jezika*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.
- Ro(tković), Radoslav: „Usmena književnost“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 3, CRN – Đ, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb, 1984.
- Rotković, Radoslav: *Istorija crnogorske književnosti*, knj. II, *Crnogorska književnost od početaka pismenosti do 1852*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.
- Rovinski, Pavel Apolonovič: *Etnografija Crne Gore*, tom II, CID, Podgorica, 1998.
- Samardžija, Snežana: *Oblici usmene proze*, Službeni glasnik, Beograd, 2011.
- Šekularac, Božidar: *Tragovi prošlosti Crne Gore*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1994.
- Starac Milija, *Pjesme*, priredio Novak Kilibarda, Biblioteka Patrimonium, knjiga III, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.

- Stipčević, Aleksandar: *Iliri. Povijest, život, kultura*, Školska knjiga, Zagreb, 1989.

- *Vatra samotvora. Antologija crnogorskih narodnih bajki*, priredio Radoje Radojević, Biblioteka „Luča“, knj. 49, NIP Pobjeda, Titograd, 1976.

- *Vilina gora. Antologija crnogorskih legendi*, priredio Radoje Radojević, Biblioteka „Luča“, knj. 33, Grafički zavod, Titograd, 1971.

- *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom I, Srpska akademija nauka, posebna izdanja, knjiga CCXLI, Vizantološki institut, knjiga 3, Naučna knjiga, Beograd, 1955.

- Vojinović, Vladimir: „Uticaj oblika usmene na pisanu crnogorsku književnost“, *Lingua Montenegrina*, br. 9, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.

- Vrčević, Vuk: *Tužbalice*, priredio Danilo Radojević, Biblioteka Patrimonium, knj. I, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011.